

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՍԶԳ ղեկարտամենտի Հայոց
քաղաքական պատմության սեկտոր
Վ. Հ. Վիրաբյան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ 1920 թ.
ԱՊՐԻԼՅԱՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ ԵՎ ԱԶԳԱՄԻՋՅԱՆ
ՓՈՆՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(Հայոց քաղաքական պատմության մի հարցի շուրջ)

Դասախոսության տեքստ

Հայաստանը անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920 թվականի ապրիլյան վեհաժողովում և ազգամիջյան փոխհարաբերությունները: (Հայոց քաղաքական պատմության մի հարցի շուրջ): Դասախոսության տեքստ: Վ.Հ. Վիրաբյան: ՀՊՃՀ
Երևան, 1998 թ. 28 էջ:

Նվիրված է Հայաստանի Առաջին հանրապետության (1918թ. մայիս-1920թ. դեկտեմբեր) քաղաքական պատմության կարևոր էջերից մեկին՝ ՀՀ-ի դիվանագիտական կորպուսի գործունեության լուսաբանմանը անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920թ. ապրիլյան վեհաժողովում:

Նախատեսված է բոլոր մասնագիտությունների ուսանողների, ինչպես նաև այդ հարցով հետաքրքրվող պատմաբանների համար:

Գրախոսներ՝

Ա.Ս. Մարգարյան

Յու. Լ. Հովսեփյան

©ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԸՆԹՏԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ, 1998:

1920թ. ապրիլին հավաքվելով Թիֆլիսում՝ Անդրկովկասի հանրապետությունները ոչ մի հիմնարար որոշում չընդունեցին, սակայն վեհաժողովի նախապատմությունը և նրա դասերը ուսանելի են՝ բացահայտելով կողմերից յուրաքանչյուրի տնտեսաքաղաքական, դիվանագիտական կողմնորոշումները և ռազմական պատրաստվածության հնարավորությունները:

Վեհաժողովը հրավիրվեց այն ժամանակ, երբ Հայաստանում տեղի էին ունենում դրական տեղաշարժեր: 1920թ. հունվարին կառավարությունը դե-ֆակտո ճանաչվել էր մեծ տերությունների համալսման կողմից և սահմաններում տիրում էր համեմատական խաղաղության: 1920թ. հունվարի 31-ին Ալեքսանդրապոլում՝ «Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքում», տեղի ունեցավ Հայաստանի համալսարանի հանդիսավոր բացումը:

Հարկ է նշել նաև, որ երկրի կայունացումը զգացվեց և ժողովրդի, մանավանդ ոչ հայ տարրերի վերաբերմունքից: Կառավարությանը հաջողվեց հանդարտեցնել Կարսի մարզի մահմեդականների ընդվզումները, որոնք տազնապի մեջ էին պահում տարածաշրջանը: Դրանից հետո Կարսի մարզի մահմեդականները Հայաստանի կառավարությանը հավաստիացրին իրենց հավատարմության մեջ: Այս հանգամանքը պարզորոշ ցույց տվեց, որ ՀՀ կառավարությունը որոշակիորեն վստահ է իր ուժերի նկատմամբ, իսկ խռովարար մահմեդականներն էլ՝ ենթարկվելու պատրաստակամություն դրսևորեցին: Դա էլ իր հերթին ցույց տվեց, որ հանրապետությունը դեռևս համեմատական կայուն և համաչափ զարգացման փուլում է գտնվում, և դեռևս հեռու են վկուզման, անկայունության երևույթները:

Ըստ այդմ էլ հայկական պատվիրակությունը այդ վեհաժողովին նախապատրաստվել էր ըստ արժանվույն, առկա էր վստահությունը սեփական գործելակերպի նկատմամբ: 1920թ. սկզբներին իրավիճակը Հայաստանում որոշակիորեն կայունացել էր, և ոգևորության հիմք ստեղծել, սակայն առանց կառուցվածքային լուրջ հենքի: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ բոլշևիզմը, որպես ռազմաքաղաքական և հասարակական հոսանք, Ռուսաստանում ամրապնդման գործընթաց էր ապրում, ընթանում էր դեպի կառուցում, սակայն առաջին պահին ոչ ըմբռնելի, որի հետևանքով հայկական դիվանագիտական - քաղաքական շրջանները հենվում էին Վրանգելի, Կոչակի, Դենիկինի և այլոց վրա՝ կորցնելով թանկարժեք ժամանակը և ռազմավարական հնարավորությունների օգտագործման բոլոր հույսերը՝ ապավինելով եվրոպական մեծ տերությունների վերացական հավաստիացումներին: Շատերը չէին ցանկանում ըմբռնել, որ ժամանակավոր շահերը, ժամանակավոր հաշիվները՝ հարկադրում էին պատմականորեն իրար թշնամի երկու պետություններին՝ Ռուսաստանին և Թուրքիային «եղբայ-

քական» ձեռք մեկնելու իրար և մի ճակատ կազմելու՝ ընդդեմ ընդհանուր քննա-
մու՝ դրամատիրական Եվրոպայի:

Համաժողովի ողջ ընթացքի վերհանումը շատ ուշագրավ է կողմերից յուրա-
քանչյուրի դիվանագիտական պատրաստվածության մակարդակը բնութագրելու
համար և հասկանալու պատմական իրադարձությունների զարգացման ողջ տրա-
մաբանական ընթացքը՝ համաժողով, որի աշխատանքները ընթացան հասկա-
նալի քաշքշուկի պայմաններում:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների այս վեհաժողովը հրավիրելու
դրդապատճառը Ղարաբաղյան հայտնի իրադարձություններն էին: Նշենք, որ
1919թ. օգոստոսի 22-ի համաձայնությունը էական փոփոխություններ չէր մտցրել
հայերի վիճակի մեջ: Ադրբեջանի զեներալ-նահանգապետ Սուլթանովը մի կող-
մից աշխատում էր պառակտել հայերին, մյուս կողմից՝ զինվորական ուժեր հա-
մախմբել՝ զենքով ընկճելու դիտավորությամբ: 1920թ. փետրվարին համարյա
ադրբեջանական ողջ բանակը՝ մոտ 10000 հոգի, հավաքված էր Ղարաբաղի ճա-
կատում: [1] Ղարաբաղիք և, դրսից որոշակի օգնություն ստանալով, դիմա-
դրում էին այդ պլանների իրագործմանը: Փետրվարի 19-ին Սուլթանովը պահան-
ջեց՝ Ղարաբաղը հայտարարել Ադրբեջանի մաս: Ղարաբաղցիները իրենց հա-
մագումարներում մերժեցին այդ անօրինական պահանջը: Ղարաբաղի հայերն
ապստամբեցին՝ պաշտպանվելով ադրբեջանական վայրագություններից, կոտո-
րածների քաղաքականությունից, սակայն այդ ապստամբությունը կազմակերպ-
ված էր անփորձ մարդկանց ձեռքով: Հետևանքները, ինչպես նշվում է Ս.Վրաց-
յանը, կարող էին լինել շատ ավելի աղետավոր, եթե ապրիլի 13-ին Ղարաբաղ
չհասներ Դրոն իր էքսպեդիցիոն զորամասով: Նա իր ձեռքը վերցրեց շրջանի իշ-
խանությունը, ապրիլի 15-ին զորահավաք հայտարարեց Վարանդայում ու Դի-
զակում, ամբարցրեց ճակատները և 45 օր մնաց Ղարաբաղում: Ապրիլի 22-ին
Թաղավարդ գյուղում հրավիրվեց Ղարաբաղի 9-րդ համագումարը, որը 44 ձայ-
նով մեկի դեմ մի անգամ ևս որոշեց մերժել Ադրբեջանի իշխանությունը և Ղարա-
բաղը համարել Հայաստանի մաս: [2]

Ահա այսպիսի իրավիճակ էր ստեղծվել. միաժամանակ Բաքվում տեղի էին
ունենում ներքին խմորումներ և բուլշևիկյան շարժումներ, իսկ Թիֆլիսում դաշնա-
կիցները և անդրկովկասյան խորհրդաժողովը պահանջում էին վերջ տալ արյու-
նահեղությանը, և կողմերն ստիպված էին ենթարկվել: Մարտի 27-ին Վրաստանի
վարչապետ Ն.Ժորդանիան դիմեց դաշնակիցների ներկայացուցիչներին՝ խնդրե-
լով նրանց միջնորդությունը՝ մարելու համար Ղարաբաղի հրդեհը: Անգլիայի,
Ֆրանսիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչներ Ռիորդոսպը, կոմս. Մարտելը և

գնդ. Գաբբան, ապրիլի 1-ին, հավաքական մի հեռագրով դիմեցին Բաքու և
Երևան՝ «եռանդագին հրավիրելով» խաղաղ միջոցներով և անհապաղ լուծել Ղա-
րաբաղի և ուրիշ գավառների հարցերը, ուր «խաղաղությունը վտանգված է»:
«Հաշտության այս հանդիսավոր կոչը, եթե չլսվի այն ժամին, երբ թերևս, ամբողջ
Անդրկովկասի բախտը վճռվելու վրա է, կարող է շատ ծանր հետևանքներ ունե-
նալ ձեր կառավարությունների համար»: Հայաստանի կառավարությունը իս-
կույն ևեթ, ապրիլի 2-ին, պատասխանեց, թե ինքը լիովին համամիտ է դաշնակից
ներկայացուցիչների առաջարկին, և իր պատգամավորները ապրիլի 5-ին կլինեն
Թիֆլիսում՝ մասնակցելու համար անդրկովկասյան խորհրդաժողովին՝ նպատակ
ունենալով խաղաղությամբ լուծել բոլոր վիճելի խնդիրները: Ապրիլի 4-ին Հայաս-
տանի խորհրդարանն էլ զբաղվեց Ղարաբաղի դեպքերով և հավանություն տվեց
կառավարության հետևած քաղաքականությանը: [3]

Համաժողովն սկսվեց 1920թ. ապրիլի 9-ին: Համաժողովի աշխատանքներին
մասնակցում էին Անդրկովկասի ազդեցիկ քաղաքական գործիչներ, Ադրբեջա-
նից՝ Հասան Բեկ Աղաևը, Օլգերդ Բեյ Կրիչինսկին, Ֆարիս Բեկ Վեքիլովը, Վրաս-
տանից՝ Ե. Գեգեչկորին, Գ. Լորդկիպանիձեն, Հայաստանից՝ Հ. Օհանջանյանը,
Տ. Բեզգադյանը, Ս. Խաչատրյանը և ուրիշներ:

Համաժողովի հենց սկզբից ակնհայտ էր հայերի մեկուսացվածությունը:
Ստեղծված իրավիճակը վրացիները խելամոռեմ փորձում էին ծառայեցնել
իրենց օգտին՝ հաճախ քողածածկված եզրեր գտնելով ադրբեջանցիների հետ:
Հայ-վրացական կնճիռների հաղթահարման վճռական փորձ վերջիններիս կող-
մից չարվեց, չնայած հայկական պատվիրակության ձգտումներին: Դա պարզ էր
հենց առաջին հանգամանքից, երբ վճռվում էր ռազմական գործողությունների
դադարեցման հարցը, որը հետաձգվում է ապրիլի 10-ից անորոշ ժամանակով
մինչև Ադրբեջանի կառավարությունից պատասխանի ստացումը:

Փոխարենը Ե. Գեգեչկորին առաջարկում է երեք կարևոր հարցեր՝

1. տարածքային;
2. արտաքին քաղաքականության մեջ երեք հանրապետությունների քայերի
համաձայնեցում;
3. վեհաժողովի մասին: [4]

Այնուհետև Ե. Գեգեչկորին արտահայտում է այն միտքը, ըստ որի տարած-
քային հարցը՝ տարածայնությունների հիմնական աղբյուրն է, որի կարգավոր-
ման հիմքը նա համարեց երկրամասը միատարր բնակչությամբ «խաղաղեց-
նելը», որով իբր վերջ կտրվեն երկպառակչական կոիվներին: Այս փորձն, իհար-
կե, իր արտացոլումը գտավ 1989-90 թթ. «Ղարաբաղ» կոմիտեի և Ադրբեջանի

համանման կազմակերպությունների գործողություններում, երբ երկուստեք ամեն ինչ արվեց ազատվելու իրենց հանրապետությունների իբր թե «ավելորդ» բնակչությունից, իսկ թե դա ինչի հանգեցրեց (ուշադրության արժանի է նաև առհասարակ ժողովուրդների փորձն այս հարցում), երևաց իրադարձությունների զարգացման հետագա ընթացքից: Դրանից ելնելով՝ Ե. Գեզեչկորին կարևորեց արտաքին վտանգի դեմ միավորման խնդիրը, ասելով, թե արդեն իրենք սկսել են այն՝ կնքելով տրանզիտային պայմանագրեր Ադրբեջանի և Հայաստանի հետ, իսկ թե դա ինչքանով էր անկեղծ, երևաց Վրաստանի հետագա դիրքորոշմամբ Հայաստանի և Ադրբեջանի նկատմամբ առանձին- առանձին վերցրած:

Ապրիլի 10-ին այդ նիստում ելույթ է ունենում հայկական պատվիրակության անդամ Մամիկոնյանը և կարևորում առաջին հերթին բախումների դադարեցման հարցը, որին միանում է Տ.Բեզգադյանը, սակայն Գեզեչկորու պնդմամբ նիստը դադարեցվում է, քանի որ Ադրբեջանի պատվիրակությունը դեռևս իր կառավարությունից պաշտոնական դիրքորոշման ցուցումներ չի ստացել: [5]

Ադրբեջանական պատվիրակության ներկայացուցիչ Ադաևը հայտարարում է իր կառավարության համաձայնության մասին ողջ Անդրկովկասի տարածքում ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին: Ըստ այդմ էլ Գեզեչկորին առաջարկում է հետևել արդեն նշված ուղղություններին, այն է՝

- ա) Արյունալի ընդհարումների դադարեցման ուղղությամբ վեհաժողովի կողմից ձեռնարկվելիք միջոցառումների մասին;
- բ) Անդրկովկասյան հանրապետությունների տարածքային վեճերի մասին;
- գ) Արտաքին քաղաքականության հարցերի վերաբերյալ գործողությունների կոորդինացիայի մասին;
- դ) Կոնֆեդերացիայի մասին: [6]

Մակայն, ոչ պատահաբար, անշուշտ, ադրբեջանական կողմն առաջարկում է 4-րդ հարցը դարձնել առաջինը, այնուհետև արդեն՝ մնացած հարցերը: Իրավացիորեն ճիշտ ըմբռնելով ադրբեջանական պատվիրակության նպատակադրումը՝ Հայաստանի պատվիրակ Ս.Գ. Մամիկոնյանը առաջարկը գտավ անօգուտ:

Վրաստանի ներկայացուցիչներ Գ.Ս.Մախարաձեն և Գ.Ս.Լորդկիպանիձեն համերաշխ էին վերոհիշյալ տեսակետում, գտնելով, որ հակառակ դեպքում վեհաժողովը կհանգի այլ արդյունքների: Վրացիները, ինչպես միշտ, խառնաշփոթի միջոցով ձգտում էին խճոթել վեհաժողովի արդյունքները:

Հենց այստեղ Տ. Բեզգադյանը որոշակիորեն հայտարարում է այն մասին, որ եթե վեհաժողովը համաձայնության չգա ռազմական գործողությունների դադարեցման բնագավառում, ապա հայկական պատվիրակությունը չի կարող

մասնակցություն ունենալ որևիցե միության ստեղծման գործում:

Ադրբեջանական կողմի ներկայացուցիչ Կրիչինսկին հմտորեն խուսափում է կոնկրետությունից:

Գեզեչկորին ևս շփոթություն է մտցնում, որը ճարպիկ քաղաքական քայլ է, գտնելով, որ եթե նախնական բանակցություններ չեն եղել, հարցը կոնֆեդերացիայից սկսելը, անօգուտ է և նպատակահարմար է այն դարձնել 2-րդը, իսկ տարածքայինը՝ 4-րդ հարց:

Հայաստանի ներկայացուցիչ Ս.Ա. Խաչատրյանը պնդում է հարցը տարածքայինից սկսելու վրա, գտնելով որ այն բարենպաստ հոգեբանական հող կստեղծի այլ վիճելի հարցերի լուծման համար: Այս քաշքշուկը շարունակվում է, և ակնհայտ է, որ այն, միանգամայն հասկանալի պատճառներով, ձեռնառու էր վրաց-ադրբեջանական կողմերին՝ համապատասխանության մեջ գտնվելով նրանց շահերի հետ: Ըստ այդմ էլ, ադրբեջանական պատվիրակությունը համերաշխ էր Գեզեչկորու տեսակետի հետ: Վիճաբանություններից հետո հարթում է երևի հանրապետությունների ընդհանուր մարմին ստեղծելու մասին հարցը օրակարգում 2-րդը դնելու տեսակետը, որից հետո օրակարգն ընդունում է ներքոհիշյալ տեսքը.

1. Արյունոտ բախումների դադարեցում;
2. Անդրկովկասյան հանրապետությունների մնայուն օրգանի ստեղծում;
3. Տարածքային հարցեր;
4. Արտաքին քաղաքականության մեջ քայլերի համակարգում;
5. Կոնֆեդերացիայի ստեղծում;
6. Տնտեսական խնդիրներ: [7]
7. Հետևում է Ն.Պ. Գեզեչկորու առաջարկը անցնել 1-ին հարցի բննարկմանը:

Գ.Ս. Լորդկիպանիձեն առաջարկում է. «Անդրկովկասյան հանրապետությունների վեհաժողովը, բննարկելով Ադրբեջանի և Հայաստանի հանրապետությունների միջև ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին» հարցը, որոշում է .

1. Հայտարարել բոլոր ռազմական բախումների դադարեցման մասին իր կտրուկ որոշումը;
2. Վեհաժողովի որոշման մասին իրազեկ դարձնել համապատասխան հանրապետությունների կառավարություններին;
3. Ընտրել հանձնաժողով՝ սեղ գտած իրադարձությունների հետաքննման համար:

Հ.Ի. Օհանջահյանը, համաձայնելով 1-ին և 2-րդ կետերի հետ, հակառակվում է 3-րդին, միևնույն ժամանակ նշելով, որ անհապաղ պետք է որոշվի այդ հանձնաժողովի կազմը: [8]

Աղբրեջանի պատվիրակ Ադաևը բազմանշանակ շախմատային մոտեցում է ցուցաբերում հարցին: Համերաշխվելով Վրաստանի ներկայացուցիչ Լորդկիպանիձեի հետ, նա անհրաժեշտ գտավ նշել բանաձևում, որ պատերազմը մղվում է ոչ միայն Աղբրեջանում, այլև դրանից դուրս: Հատկանշական է, որ Ադաևը փոխելով ազգային-քաղաքական փոխհարաբերությունների ռեալ բովանդակությունը, ընթացող բախումներում տեսնում էր պատերազմ միայն հայտնի ազգերի՝ մուսուլմանների և հայերի միջև: Այդ իսկ պատճառով էլ նա պնդում էր «ռազմական գործողությունները դադարեցնել այ(հետև, որտեղ դրանք տեղի էին ունենում):»:

Որպես արդյունք, բանակցությունները միտումնավոր, ի վնաս Հայաստանի շահերի, ձգձգվում էին: Արդարացիորեն Հայաստանի պատվիրակությունը, ճիշտ ըմբռնելով աղբրեջանական կողմի տեսակետի կողմնակալ ուղղվածությունը, առաջարկում է «մուսուլմաններ» բառը փոխարինել «աղբրեջանցիներ» բառով: Մակայն աղբրեջանական պատվիրակությունը էլ ավելի է առաջ գնում, պնդելով, որ բանաձևում անպայման նշվի, որ հայերի և աղբրեջանցիների միջև ռազմական գործողությունները ընթանում են ինչպես հանրապետությունների սահմաններին, այնպես էլ Աղբրեջանի սահմաններից դուրս, օրինակ, հենց բուն Հայաստանում: Վերջին պնդումը պատճառ է դառնում, որ հարցի քննարկումը փակուղի մտնի: Արդյունքում, վեհաժողովի աշխատանքում հայտարարվում է ընդմիջում: [9]

Ընդմիջումից հետո Աղբրեջանի պատվիրակությունը հանդես է գալիս հայտարարությամբ, համաձայն որի, նկատի ունենալով, որ ընդհանրումը տեղի է ունենում ոչ թե Աղբրեջանի և Հայաստանի հանրապետությունների հպատակների միջև, այլ հենց հայերի և մուսուլմանների, ապա Աղբրեջանը նրանց կամ այլ եկվոր մուսուլմանների՝ Հայաստանի նկատմամբ այլ գործողություններից սահմանն ազատելու համար առաջարկում է բանաձևում մասնանշել, որ խոսքը գնում է անդրկովկասյան տարածաշրջանում «մուսուլմանների» և հայերի միջև բախումների մասին: Բացի այդ, Ֆ.Բ.Վեքիլովի կարծիքով, համընդհանուր բախումների պայմաններում երաշխիքներ չկան, որ, բախումների շրջանները փոքրանալու են, հետևաբար անհրաժեշտ է պարզ և որոշակիորեն ցույց տալ, որ խոսքը գնում է Աղբրեջանում բնիկ հայ բնակչության և համապատասխանաբար՝ մուսուլմանական բնակչության մասին՝ Հայաստանում: Ակնհայտ է, որ աղբրե-

ջանական պատվիրակությունը այստեղ շատ ճարպիկ հարցադրում է անում, իրերի և երևույթների իսկական շփոթ առաջ բերում, անցանկալին ցանկալիի տակ անցկացնում: Իսկ փոխարենը հայկական պատվիրակությունը առաջարկում է բախումների տեղերի մասին ընդգծել. «Դադարեցնել բախումները Ղարաբաղում, Նուխիում, Նախիջևանում, Օրդուբաղում և այլ վայրերում, որտեղ դրանք տեղի են ունենում, հայերի և աղբրեջանցիների միջև՝ Անդրկովկասի սահմաններում», որը նրա կարծիքով, ընդունելի է, բանի որ խոսքը վերաբերվում է պետությունների տարածքին: Հայկական պատվիրակությունը ընդգծեց, որ Հայաստանում մուսուլմանների վիճակի կապակցությամբ, ինչպես և Աղբրեջանում՝ հայերի, վեհաժողովը կարող է հայտարարել ընդհանուր կարծիք, որ այս հանրապետությունների սահմաններում չթույլատրվի որևիցե հալածանք ազգային հողի վրա: Իսկ եթե արդեն ընդունվելիք բանաձևում հիշատակվելու է ընդհանրապես մուսուլմանների մասին, ապա Հայաստանի կառավարությունը, որ խոսք է տվել դադարեցնել ռազմական գործողությունները, թուրքերի և քրդերի հարձակման դեպքում հարկադրված կլինի չդիմադրել և ճանապարհ բացել նրանց համար, որն, իհարկե, չի կարող ընդունելի լինել: Ավելին, Աղբրեջանի պատվիրակ Ադաևը առաջարկում է ավելացնել և 1919թ. նոյեմբերի 23-ի համաձայնության մասին:

Բանավեճի արդյունքում՝ և Լորդկիպանիձեի առաջարկությունների հետևանքով բանաձևն ընդունվեց հետևյալ տեսքով.

- 1) Անմիջապես դադարեցնել բոլոր արյունալի բախումները, որ այժմ տեղի են ունենում Նուխիում, Նախիջևանում, Օրդուբաղում և Ղարաբաղում.
- 2) Միաժամանակ վեհաժողովը պնդում է, որ Հայաստանի և Աղբրեջանի կառավարություններն անմիջապես ամենավճճական միջոցներ ձեռք առնեն, որպեսզի բացառվի ամեն կարգի բախումների հնարավորությունները հայկական և մուսուլմանական բնակչությունների միջև համապատասխան հանրապետությունների սահմաններում.
- 3) Այս որոշման մասին անհապաղ տեղեկացնել Հայաստանի և Աղբրեջանի կառավարություններին, համապատասխան միջոցներ ձեռնարկելու համար: [10]

Շարունակելով իր աշխատանքները՝ վեհաժողովն իր՝ ապրիլի 12-ի նիստում, քննարկում է մի շատ կարևոր հարց, որը ևս պատմագիտական հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Նախագահն առաջարկում է անցնել Լորդկիպանիձեի բանաձևի քննարկմանը՝ մինչև ռազմական բախումները եղած իրավական ստատուսը վերականգնելու մասին:

Աղբբեջանի ներկայացուցիչ Օլգերդ Բեյ Կրիչինսկին գտնում է, որ խոսք անգամ չի կարող լինել օգոստոսի 22-ի համաձայնության լիակատար վերականգնման մասին, այլ ընդամենը՝ վերականգնվի այն փաստական վիճակը, որը եղել է 1919թ. նոյեմբերի 23-ի համաձայնության ժամանակ, և որում գտնվել են երկու պետությունները մինչև վերջին բախումները: Ադալը ևս պնդում է, որ ընդունվելիք որոշման մեջ շեշտը պետք է դրվի վերջին ակտի, այսինքն՝ նոյեմբերի 23-ի համաձայնության վրա: Այնուհետև վերջինս ավելացնում է, որ անկասկած, դրա մեջ մտնում է և օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը՝ Ղարաբաղի Ազգային Ժողովի և Աղբբեջանի կառավարության միջև, ինչպես նաև մինչև նոյեմբերի 23-ը եղած մնացյալ ակտերն ու համաձայնությունները:

Ադալից հետո հանդես եկավ Ս. Բեզգադյանը, գտնելով որ նոյեմբերի 23-ի համաձայնությունը ոչինչ չի ասում որևիցե իրավական նորմի մասին, այլ միայն ընդունում է զենքի չօգտագործման և տարածայնությունների դեպքում հարցերը արքիտրաժ հանձնելու մասին: Այս համաձայնությունը, ըստ վերջինիս, կարծես թե իր մեջ ներառում է նախորդ՝ օգոստոսի 22-ի համաձայնությունը՝ Ղարաբաղի Հայոց Ազգային Ժողովի և Աղբբեջանի կառավարության միջև: Որպես պատասխան, Կրիչինսկին ռեպլիկ է բաց թողնում, ասելով, որ նոյեմբերի 23-ի ակտն արդեն իսկ կլանվում է ներկա վեհաժողովի կողմից. «Այնտեղ ընդունվել են նույն դրույթները, ինչ որ մենք մտցրել ենք մեր որոշման մեջ», - պնդում է Կրիչինսկին: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ անհրաժեշտ է վերականգնել մինչև նոյեմբերի 23-ը եղած փաստական իրավիճակը:

Հ. Օհանջանյանն իր ելույթում ասում է, որ օգոստոսի 22-ի համաձայնությունը խախտվել է հայկական Ազգային Ժողովի կողմից, սակայն նոյեմբերի 23-ի համաձայնությունը և կապը խախտվել է Աղբբեջանի կառավարության կողմից այն իմաստով, որ վերջինս արքիտրաժի փոխարեն դիմել է զենքի: Հետևաբար ըստ նրա, այդ վիճակից երկու ելք պետք է տեսնել. վերադարձ «status quo» վիճակին ինչպես Ղարաբաղում, այնպես էլ Չանգեզուրում, կամ առկա փաստական վիճակի ընդունում, վստահեցում բախումների դադարեցման հարցում և դրանց կասեցում այնտեղ, ուր այն շարունակվում է : [11]

Աղբբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետությունների վեհաժողովը իր՝ 1920թ. ապրիլի 12-ի նիստում որոշում է. «Անհապաղ լիովին վերականգնել այն իրավական կարգավիճակը, որը գոյություն է ունեցել մինչև բախումները՝ հենվելով Հայաստան-Աղբբեջանի և Անդրկովկասյան հանրապետությունների վեհաժողովի կողմից ձեռք բերված համաձայնություններին, հավասարապես

համապատասխան կառավարությունների հետ Ազգային Խորհուրդների պայմանագրերին: [12]

Կրիչինսկին հակառակվում է դրան, պնդելով, որ ապրիլի 22-ի համաձայնությունը շատ կետերում խախտվել է, և այժմ կարող է խոսք գնալ այն սահմաններին վերադառնալու մասին, որոնք եղել են նոյեմբերի 23-ի ժամանակ, որպես վերջին ակտրդի, որը և իրենք ձգտում են դիտել որպես ելակետ՝ հաստատելով փաստական իրավիճակը սահմանների առումով: [13]

Այնուհետև ելույթ է ունենում Ս. Բեզգադյանը՝ սկզբունքորեն կարևոր դիտարկություն անելով: Ս. Բեզգադյանը պնդում է, որ տեղի է ունեցել հասկացությունների որոշակի շփոթ՝ չժխտելով, որ Աղբբեջանը տիրել է Ղարաբաղին (թեկուզ և ժամանակավոր, խաբելով հայերին), ուրեմն խոսք անգամ չի կարող լինել բնակչության հետ համաձայնության մասին (հենց այստեղ հակասություն կա, քանի որ համապատասխան, թեկուզև ժամանակավոր համաձայնեցում կայացել է): Այնուհետև, շարունակելով զարգացնել իր խիստ հակասական խոսքը, Ս. Բեզգադյանը գալիս է այն եզրահանգման, որ այստեղ արդեն ոչ թե տիրապետություն է, այլ հայտնի համաձայնությունը՝ հատուկ պայմանների հիման վրա: Նրա կարծիքով, եթե այդ համաձայնությունը խախտվել է այս կամ այն կողմից, ապա պետք է վերականգնել բախումներից առաջ եղած «status quo ante-ն», այսինքն՝ իրավիճակը, որի դեպքում Ղարաբաղը կարող է լինել Աղբբեջանի տիրապետության ներքո՝ այս կամ այն հիմնավորման պայմաններում, Ազգային խորհրդի հետ կայացած համաձայնությամբ: [14]

Տեղին է այստեղ հստակ ասել. Աղբբեջանի դիվանագիտական պատվիրակները բոլորովին էլ նորակազմների տպավորություն չէին թողնում, առավել ևս Կրիչինսկին, այն դեպքում, երբ հայ պատվիրակ-դիվանագետները տուրք էին տալիս զգացմունքայնությանը, իրավիճակից չբխող ոչ համակողմանի ու ոչ սքափ, անհետանկար զնահատականների: Այսպես, Կրիչինսկին հանդես գալով Բեզգադյանից ամմիջապես հետո, այն տեսակետը պնդեց, որ Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի հետ օգոստոսի 22-ի համաձայնությունը չպետք է ընդունել որպես միջազգային բնույթի ակտ, այլ որպես ինստրուկցիոն (Հրահանգիչային) ընույթի ներքին կառավարման ակտ: [15] Այո, սա դիվանագիտական պաճուճաբանության (մանյովի) փայլուն և դասական նմուշ է, դիմացիններին՝ հիմարացնելու լավ ձև:

Ս. Բեզգադյանը հակառակվում է վերոհիշյալ տեսակետին, և, ավելի եզոր կովան չգտնելով, պնդում է, որ այդ ակտը չիրատարակվելու դեպքում պարզ կդառնա, որ այն ոչ թե ներքին կառավարման հրահանգ է եղել, այլ հենց միջազ-

գային բնույթի համաձայնություն, ընդ որում Ադրբեջանի կառավարության կողմից հորինված և հավանության արժանացած: [16]

Ինչպես և սպասվում էր, Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Կրիչինսկին չի համաձայնվում այս տեսակետի հետ (և ոչ առանց հիմքերի, նկատելով, որ դարաբաղ-ցիները, թեկուզ և ժամանակավորապես համաձայնվել են ենթարկվել Ադրբեջանի իշխանությանը) ասելով, որ այն բանից հետո, երբ Ղարաբաղն օգոստոսի 22-ի ակտով ընդունել է Ադրբեջանի իշխանությունը, դարաբաղյան հարցը դարձել է ադրբեջանական կառավարության ներքին հարց: Եվ եթե այստեղ պնդում են, որ Ղարաբաղը զբաղեցնում է միանգամայն մեկուսացված վիճակ, ապա դրանով ստեղծվում է պետություն պետության մեջ: [17]

Ինչքան էլ ցավալի է, հարկ է այստեղ ընդգծել հայ պատմաբանական գրականության կողմից այս փաստը կամ սքոդելու, կամ պրոբլեմից խուսափելու նպաստակով մի էական նկատառում՝ ոչ ձեռնտու նյութերի քողարկման առումով: Ալեհայտ Լ, որ 1919 թ. օգոստոսի 22-ի ակտով Ղարաբաղը և հայերը, Հայաստանը թույլ են տալիս շատ սկզբունքային կոպիտ սխալ, թեկուզ և ժամանակավորապես (սա շատ կասկածելի, անլուրջ մոտեցում է դիվանագիտական-քաղաքական հարաբերություններին) համաձայնվելով ընդունել Ադրբեջանի իշխանության գերակայությունը:

Անհրաժեշտ է նաև հատուկ ընդգծել, որ Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը նման վտանգավոր, քաղաքական տեսակետից անցանկալի համաձայնությունը տվել էր, ողջ հույսը կարելով որևիցե ունայ օգնություն ստանալու մետրոպոլիս-յից՝ Երևանի կառավարությունից: Իսկ եթե ստացավ էլ, ապա ուշացած և ոչ լիարժեք: Սա փաստ է, և կարևոր է մասնանշել, որ ադրբեջանական կառավարության համար այդ «ժամանակավորապեսը» ոչ մի սահմանափակումներ չունեցող ընդգրկում էր, և այստեղ նրանք «իրավացի էին», շահարկելով այդ հանգամանքը: Այլ բան է, որ հայերը փորձում էին այս կոնֆերանսում իրենց կրած դիվանագիտական-քաղաքական պարտությունը (այդպես էլ է լինում, բայց չպետք է լինի) չընդունել կամ փորձել դուրս գալ փակուղային վիճակից: Այ սա արդեն ըմբռնելի է:

Ինչևիցե, Բեզգադյանը և Կրիչինսկին տեսակետների համաձայնության չեն գալիս, ընդունելով երկուստեք, որ դա ընդամենը սովորական իրավական ակտ է: Դրանից հետո շիլաշփոթային բանաձևումով հանդես է գալիս Գեգեչկորին, իբրև թե փորձելով կողմերին խելքի բերել, հաշտեցնել կամ գտնել հարցի միջանկյալ լուծման բանալին: Նրա կարծիքով պետք է վերականգնվի մինչև բախումների պահը եղած իրավիճակը, քանի որ դրա վրա է հիմնված և 1919թ. նոյեմբերի 23-ի

համաձայնությունը, որը երկու կողմերն էլ ընդունում են: Շարունակելով անցկացնել իր հայեցակետը, վերջինս գտնում է, որ Ղարաբաղի կամ այլ հարցի վերաբերյալ սխալ է թույլ տրվել և այդ կարգավիճակի վերականգնման համար հարկ է կարգի հրավիրել կողմերին: Այնուհետև վերջինս եզրակացնում է, որ հայտնի տարածաշրջանում ապստամբություն է եղել, թե բնակչության հարձակում պահակազորի վրա կամ բռնություններ, զինաթափում. դրանք պետք է լուծում ստանան վեհաժողովում: Ավարտելով իր միտքը՝ վրաց հայտնի դիվանագետ, ճարտիկ քաղաքագետ Ե. Գեգեչկորին հանգում է այն բանին, որ պետք է վերադառնալ հայտնի ելակետին, որը մեկ անգամ ևս հաստատվել է նոյեմբերի 23-ի համաձայնությամբ, շեշտելով այն հանգամանքը, որ այդ համաձայնությունը իր մեջ ներառում է օգոստոսի 22-ինը: [18] Իսկ և իսկ ճապարղ դիվանագիտության «փայլուն» դասական նմուշ, որը և դրսևորում էր վրաց դիվանագիտության պատրիարքներից մեկը՝ մենչևիկ Գեգեչկորին:

Վերջինիս, որպես պատասխան, Օհանջանյանը ընդամենը պնդում է, որ համաձայնության մեջ մտցնեն օգոստոսի 22-ի իրավական ակտը: [19] Վերջապես ընդունվում է մի բանաձև, որին երկու կողմերն էլ համաձայնվում են՝ հետևյալ տեսքով. «Անհապաղ լիովին վերականգնել այն իրավական ստատուսը, որը գոյություն է ունեցել մինչև բախումները, և հենվել է այն համաձայնության հիմքի վրա, որ ձեռք է բերել հայ-ադրբեջանական և Անդրկովկասյան հանրապետությունների վեհաժողովներում, հավասարապես Ազգային խորհուրդների և համապատասխան կառավարությունների պայմանագրերում»:

Թվում է, թե ինչ-որ տեղ սառույցը հալվեց, սակայն դրանից անմիջապես հետո (առաջին հայացքից՝ թվում է պատահաբար) ադրբեջանական պատվիրակ Աղսևը հրապարակում է հեռագիր՝ հայերի կողմից Ղազախի շրջանում զինադադարի խախտման մասին: Սա մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ շատ հաճախ կարելի է ասել մի բան, անել մի այլ բան՝ սակայն առաջ տանել սեփական գործը, ինչը և ադրբեջանցիները անում էին, այն դեպքում, երբ Հայաստանում հաճախ զբաղվում էին միայն դիվանագիտական թղթախաղով՝ իրերի հետևում չտեսնելով իրադարձությունների զարգացման իրական ընթացքը:

Այնուհետև նախագահն առաջարկում է անցնել հանձնաժողովների մասին հարցին, որոնք պետք է գնային և տեղերում պարզեին, թե իրականացել են արդյոք վեհաժողովի որոշումները: Որոշվում է հանձնաժողովներին տալ վեհաժողովի լիազորություններ, որից հետո վեճեր են ընթանում երկու՝ հայկական և ադրբեջանական հանձնաժողովներ ստեղծելու մասին, որն առաջարկում է Գեգեչկորին, և մեկ հատ՝ 6 հոգիանոց՝ Լորդկիպանիձեի առաջարկությամբ:

Վերջնականապես վեհաժողովը որոշում է ստեղծել մեկ հոգիանոց հանձնաժողով, որի նպատակն է՝

1) տեղում անցկացնել և վերահսկել վեհաժողովի որոշումների կենսագործումը՝ կապված արյունալի բախումների դադարեցման և status quo ante-ի վերականգնման հետ;

2) ուսումնասիրել տեղի ունեցող բախումների պատճառները և պատկերը: [20]

Վեհաժողովն իր աշխատանքները շարունակում է ապրիլի 13-ին: Նիստին Օհանջանյանը հայտարարում է, որ ուղիղ հեռախոսագծով զրույց է ունեցել իր կառավարության հետ, և տեղեկացել, որ հեռագիր է ուղարկվել Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարար Խան-Խոյսկուն՝ ապրիլի 12-ին: Այնուհետև Օհանջանյանը հրապարակում է Տեր-Հակոբյանի հաղորդումը արտաքին գործոց նախարարության կողմից Խան-Խոյսկուն ուղարկված հեռագրի մասին: Հեռագրում հաղորդվում էր, որ վերջին օրերին Ղազախի գավառի սահմաններում ադրբեջանական զորքերի վարքագիծը հակասում է Խան-Խոյսկու և տեղական հայկական վարչակարգի միջև կայացած համաձայնությանը՝ ձեռք բերված իրավիճակին, ըստ որի ռազմական գործողությունները երկուստեք՝ մինչև ապրիլի 12-ի առավոտյան ժամը 10-ը պետք է դադարեցվեին: Հարց է բարձրացվում դադարեցնելու ադրբեջանական զորքերի կուտակումները, անկարգությունները և բռնությունները և ձեռնարկվելիք գործողությունների մասին: Այնուհետև հավաստիացվում էր, որ հայկական կողմը հավատարիմ է մնում համաձայնության ոգուն: Հայկական կողմը տեղեկացնում է վեհաժողովին, որ իրենց կառավարության կողմից տրված են համապատասխան հրահանգներ ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին: Նմանատիպ հարցում է արվում Ադրբեջանի ներկայացուցիչներին՝ պարզելու համար նրանց կառավարության դիրքորոշումը: Աղակը հարցմանը դրականորեն է պատասխանում: [21]

Մյանով, իհարկե, գործը չի ավարտվում: Հատկանշական է, որ ապրիլի 13-ին հենց Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Կրիչինսկին հերթական ադրբեջանական «անակնկալն է» մատուցում՝ հայտարարություն անելով վեհաժողովի կողմից ապրիլի 12-ին ընդունված բանաձևի կապակցությամբ: Վերջինիս ելույթում ընդգծվում էր, որ վեհաժողովի կողմից 1920թ. ապրիլի 12-ին Ազգային խորհուրդների և համապատասխան կառավարությունների միջև կայացած պայմանագրերի հիման վրա իրավական «status»-ը վերականգնելու անհրաժեշտության մասին բանաձևի առումով ադրբեջանական պատվիրակությունը հարկ է համարում «ոչ ճիշտ» հասկացվելուց խուսափելու համար հայտարարելու, որ 1919թ. օգոստոսի 22-ի ակտից բխող իրավական կարգավիճակը հանգում է Ղաբարադի հայտնի

մասերի ենթարկման հաստատմանը Ադրբեջանի կառավարության գերակայությանը հայտնի տարածքային սահմաններում, եթե դրանք ներկայումս խախտվել են տեղի ունեցած բախումների հետևանքով, և պետք է ըստ հայտնի բանաձևի միջոցառումներ ձեռնարկել դրանց վերացման համար: [22]

Որպես պատասխան Ս. Բեզգադյանը սույնին առարկում է՝ պատճառաբանելով, որ անհարկի է արդեն ընդունված բանաձևում փոփոխություններ մտցնել: Գեզեկորին առաջարկում է վերացնել այդ հարցը, ընդունված բանաձևը հանձնել մամուլ, իսկ արված հայտարարության առթիվ բանավեճ չծավալել: [23] Հասկանալի նկատառումներով Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Կրիչինսկին դեմ է արտահայտվում մամուլում բանաձևը տպագրելուն, որին հակառակվում է Գեզեկորին, որի առաջարկն էլ անցնում է :

Ադրբեջանական կողմը հայտարարում է, որ իր կառավարությունը երբեք չի կարող համաձայն լինել այդ որոշմանը, հետ կանգնելով իր իսկ համաձայնությունից՝ տրված ապրիլի 12-ին: Հայկական պատվիրակությունը ճարահատյալ համաձայնվում է հետաձգել բանաձևի հայտարարումը երկու օրով: Արդյունքում, հայկական կողմը վրացական չեզոքության շնորհիվ և ադրբեջանցիների պնդմամբ՝ հայտնվում է փակուղային վիճակում:

Հաջորդ հարցի՝ անդրկովկասյան հանրապետությունների միասնական մարմնի ստեղծման շուրջը համաձայնություն է կայացվում: Վեհաժողովի՝ ապրիլի 14-ի նիստում քննարկվում է բախումների վայրերը հանձնաժողովներ ուղարկելու հարցը: Հայկական կողմը պնդում է, որ առաջին հերթին Ղազախ հանձնաժողով ուղարկվի, որից հետո անցնում են ապրիլի 12-ի որոշման վերանայմանը:

Կրիչինսկին ընդգծում է, որ ներկայումս իրենք չունեն միջազգային քննարկման այն օրյեկտը, որի դեպքում իրենք իրավասու են պնդելու պահպանել որևիցե պայմանագիր:

Բեզգադյանի պնդմամբ, ռազմական գործողությունների պայմանների խախտումով համաձայնությունը կորցրել է իր ուժը, և Կրիչինսկու կողմից առաջարկվող իրավական կարգավիճակին վերաբերվող ուղղումը պետք է մերժել (այն է՝ ժամանակավոր տարանջատիչ գծերին վերաբերվող):

Կրիչինսկին պնդում է իր ենթադրությունը: Վերջինս գտնում էր, որ եթե մինչև հայտնի ժամանակը պետական իշխանությունը Ղաբարադում պատկանել է Հայկական Ազգային խորհրդին, ապա, թեկուզ ժամանակավորապես, Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու պահից սկսած, այդ խորհրդի իշխանությունը վերսցել է, տարրալուծվելով Ադրբեջանի հանրապետության գերիշխանության

մեջ, և նշված պահին Ղարաբաղում գոյություն ունի միայն այդ գերիշխանությունը (սուվերենությունը), քանի որ իրավականորեն երկու գերիշխանության միևնույն տարածքում չեն կարող լինել: Աղբրեջանական կառավարությունը այս տեսակետից չի հրաժարվում: [24]

Ս. Խաչատրյանն պնդում է, որ վեհաժողովի չկայանալու դեպքում հայկական կառավարությունը գուցե և համաձայնվի վերոհիշյալ դրույթի հետ, սակայն վեհաժողովը պետք է քննարկի Ղարաբաղի նկատմամբ Աղբրեջանի սուվերեն իրավունքների իրավագործության հարցը, և եթե աղբրեջանական կառավարությունը խախտել է պայմանագրի պայմանները, ապա այն արդեն կորցնում է իր իրավունքները, բացի այդ՝ գոյություն են ունեցել պայմանագրային հարաբերություններ, հարաբերություններ հայտնի մարզերի և կառավարության միջև: Փոխարենը Ադաևն ասում է, որ իրենք չեն ցանկանում, որ վեհաժողովը հաստատի ուժի իրավունքը, որ պատերազմ չի եղել, այլ այնտեղ եղել է խռովություն, և կառավարությունը զինված ուժի միջոցով կարգ ու կանոն է հաստատել, և առաջարկում է ընդունել իրենց բանաձևը:

Այնուհետև Լորդկիպանիժեն պնդում է, որ, անկասկած, ղարաբաղյան հարցն ունի միջազգային բնույթ: Ըստ նրա, համաձայնության պայմանագրային ակտում ասվում է, որ հայկական բնակչությունը ենթարկվում է Աղբրեջանի կառավարությանը մինչև խաղաղության վեհաժողովի որոշումը (սա, անշուշտ, ուշադրավ մտնեցում է), և դրա հետ պետք է հաշվի նստել, որպես միջազգային փաստաթղթի: Եվ քանի տվյալ պահին տեղի է ունեցել այդ համաձայնության մասին վավերագրի խախտում, ապա գործի շահերը պահանջում են, որպեսզի երկու կառավարությունները վերականգնեն նախկին իրավիճակը: Եվ եթե վեհաժողովը կարողանա պահպանել միջազգային իրավունքների մաքրությունը, ապա հնարավոր է՝ գործը դրանից շահի: Ըստ Լորդկիպանիժեի եզրափակիչ մտքի, հարկ է, որ աղբրեջանական կողմը հաշտվի բանաձևի նախնական՝ առաջին տարբերակի հետ: [25]

Փորձառու Գեգեչկորին, որոշակիորեն և ոչ պատահաբար «հակառակվելով» իր զինակցին, առաջարկում է ոչինչ չասող մի այլ բանաձև, ըստ որի Վեհաժողովը պետք է ելնի այնպիսի դրույթներից, որոնք երաշխավորեն խաղաղությանը և անդորրը տարածաշրջանում:

Ելույթով նրան հաջորդած ՀՀ պատվիրակ Մամիկոնյանը պնդում է, որ Աղբրեջանի կառավարությունը միայն ժամանակավորապես է տիրել Ղարաբաղին: Հայկական բնակչությունը, աջակցություն չստանալով Հայաստանի կառավարության կողմից, հարկադրված է եղել համաձայնվել միայն ժամանակավոր

րապես ենթարկվելու Աղբրեջանին: «Վեհաժողովը պետք է հաշվի առնի փաստերը և այն բոլոր երևույթները, որոնք տեղի են ունեցել վերջերս», - գտնում էր Մամիկոնյանը: Շարունակելով զարգացնել իր միտքը, վերջինս պնդում է, որ եթե Աղբրեջանի կառավարությունը դժվարանում է համաձայնվել այս դրույթի հետ, ապա նա պետք հաստատի այն հրապարակավ, այլապես վեհաժողովի մասին խոսք անգամ չի կարող լինել:

Այնուամենայնիվ, հակառակվելով հայկական տեսակետին, աղբրեջանական կողմը՝ ելնելով սեփական շահերից, համաձայնվում է հայտնի բանաձևը կիրառության ընդունել, բայց միայն իրեն ձեռնտու փոփոխություններ և ուղղումներ մտցնելուց հետո: Եվ հենց այստեղ ճարպիկ վրացին՝ Գեգեչկորին, աճաբարի հմտությամբ շատ «խորհմաստ» տեսակետ է առաջարկում, ասելով քե կարո՞ղ է արդյոք Աղբրեջանի պատվիրակությունը երաշխավորել Ղարաբաղի հայ բնակչության իրավունքները: Բնականաբար աղբրեջանական կողմն ակնթարթորեն դրոշակի պատրաստակամություն է արտահայտում, և այս կապակցությամբ հանդես եկած Ադաևը աղբրեջանական կառավարության անունից հայտարարում է, որ իր կառավարությունը տեղերը վերադարձող Ղարաբաղի լուրջ հայ բնակչության համար կապահովի բոլոր ազգային-կուլտուրական իրավունքները, որոնցից նա օգտվել է մինչև բախումները: [26]

Որպես պատասխան ՀՀ պատվիրակ Օհանջանյանը այս կապակցությամբ ընդգծում է, որ ղեկավարացիայում «լռայա» և «ազգային կուլտուրական իրավունքներ» բառերի հիշատակումը իրենց չի բավարարում, քանի որ Ղարաբաղում բացի այդ իրավունքներից, կան այլ իրավունքներ ևս: Հարկ է հատուկ մատնանշել, որ սա ևս շատ ճապաղում, անսկզբունքային մտնեցում էր քաղաքական բարդ լսնդրին, որից ակնհայտ է, որ պետք է կառչեին աղբրեջանցիները, իրենց հարմար մտնեցում առաջարկելով:

Գեգեչկորին էլ «փորձելով շտկել» իրավիճակը՝ առաջարկում է սեփական կիսատ-պոստ մտնեցումը հարցի լուծման վերաբերյալ վեհաժողովը, նկատի ունենալով աղբրեջանական պատվիրակության ղեկավարացիան, լիակատար համաձայնություն է հայտնում այդ ամենի կենսագործման վստահությամբ: Հայկական պատվիրակությունը պնդում է, որպեսզի ղեկավարացիայում վերապահում արվի, այսինքն՝ ապահովվեն այն բոլոր իրավունքներն ու պարտականությունները, որոնցից հայկական բնակչությունը օգտվել է: Այդ առումով հայկական պատվիրակությունը հայտարարում է, որ այդ ղեկավարացիան իրենց չի բավարարում, և հետևաբար, չեն կարող համաձայնվել վերոհիշյալ որոշման հետ:

Աղբբեջանի ներկայացուցիչ «Բազմահմուտ» Կրիչինսկին հայտարարում է, որ որոշում չլինելու դեպքում, իրենք իրենց հայտարարությունը հետ են վերցնում. ստեղծված իրադրությունում միանգամայն ճիշտ և ճկուն կողմնորոշվելու փայլուն դիվանագիտական ընդունակության դրսևորում: Այնուամենայնիվ Ադաևը հրապարակում է Աղբբեջանի պատվիրակության հայտարարությունը՝ կապված Լորդկիպանիձեի նոր առաջարկության հետ:

Աղբբեջանի հանրապետության կառավարության անունից նա հայտարարում է, որ Աղբբեջանի կառավարությունը Ղարաբաղի հայկական բնակչության նկատմամբ, որը պետք է վերադառնա իր բնակավայրը, կպահպանի ազգային-մշակութային իրավունքները, որոնցից նա օգտվել է մինչ այդ: Ի գիտություն ընդունելով այդ հայտարարությունը, վեհաժողովը որոշում է հեռագրեր ուղարկել այն տեղերը, ուր դեռ շարունակվում են արյունալի բախումները, և բացի այդ՝ դիմել Անդրկովկասի ժողովուրդներին՝ հատուկ հայտարարությամբ: [27]

Իր աշխատանքում վեհաժողովը (ապրիլի 17-ի նիստում) լսում է նաև Ղազախ մեկնած հանձնաժողովի կարծիքը: Հանձնաժողովի անդամ Գ. Մախարաձեն գեկուցում է, որ բախումը սկսվել է ապրիլի 5-ին, իսկ 9-ին տեղական բնակչության նախաձեռնությամբ՝ դադարեցվել: Սակայն հենց դրանից անմիջապես հետո տեղի են ունեցել գլխավոր իրադարձությունները: Այդվել են 10 գյուղ, որոնցից 9-ը՝ մուսուլմանական, մեկը՝ հայկական: Այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել ապրիլի 10-ից 17-ը ընկած ժամանակահատվածում: Տեղեկացվեց, որ հանձնաժողովը հանդես է եկել կոչով՝ դադարեցնելու բախումները և վերադառնալու սեփական բնակության վայրերը: Այս կապակցությամբ Խան-Խոյսկին հրապարակում է Աղբբեջանի ներքին գործերի նախարարության հեռագիրը: Վերջիովի հաղորդմամբ Ղազախում մուսուլմանական բնակչությունը հայտնվել է տազմապի մեջ և վախենում է նոր հարձակումներից: [28] Պատասխանով հանդես եկած Ս. Մամիկոնյանը, ոչ այնքան վստահ լինելով սեփական մտտեցման լիարժեքության մեջ, հայտարարում է, թե ինչպես կարող էր նման հեռագիր ստացվել (իսկ դիվանագետը պարտավոր է դա հասկանալ), քանի որ իրենք նախօրյակին եղել են այնտեղ, զրուցել երկու կողմերի՝ գյուղացիության և զենե-րալ-նահանգապետի հետ, և ոչ մի այդպիսի հայտարարություն չի արվել: [29]

Վրաց պատվիրակները էլ ավելի են ուժեղացնում շփոթը վեհաժողովում: Իբր թե զարմանալով նման արագ փոփոխությունից՝ Մախարաձեն հայտարարում է, որ դա հապճեպ ուղարկված հեռագիր է, իսկ Գեգեչկորին էլ պնդում է, որ պատճառը պետք է որոնել ղարաբաղյան իրադարձությունների մեջ, առաջարկելով անհապաղ երկրորդ պատվիրակությունը ուղարկել դեպքի վայրը,

ասելով նաև, որ իրենք տարածայնություն ունեն կարգավիճակի հարցում, սակայն բնակչությունը պետք է վերադառնա իր սեփական բնակության վայրերը. այլ կարծիք լինել չի կարող՝ վերաբերի դա Ղարաբաղին, թե այլ տարածքի: [30]

Հանդես եկած Կրիչինսկին էլ առաջարկում է սեփական հանգուցալուծումը, գտնելով, որ Ղարաբաղյան հարցը պետք է առանձնացնել բննարկվող հարցից, իսկ Ղազախի իրավական կարգավիճակի մասին խոսք անգամ չի կարող լինել, այլ ընդամենը պետք է վերականգնել սահմանները: Փոխարենը Հայաստանի պատվիրակ Ս. Մամիկոնյանը հայտնում է, որ իրենք առաջնորդվել են նպատակահարմարության սկզբունքով, և ինքը ցանկանում է, որ վեհաժողովում պարզվի, թե ի՞նչ կարգավիճակ պետք է լինի Ղազախում (կարծես թե Ղազախը ի սկզբանե, անհիշելի ժամանակներից անվիճելի աղբբեջանական տարածք է հանդիսացել: Ըստ տարօրինակ է հայկական պատվիրակության մնանօրինակ մտտեցումը, թե՞ պատմությունից անտեղյակ էին, թե՞ ...):

Վտանգ զգալով, Աղբբեջանի ներկայացուցիչ Խան-Խոյսկին խերամտորեն այն կարծիքն է արտահայտում, որ այդպիսի առանձին մտտեցումը հարցին (Ղազախին) կարող է բարդացնել դրա լուծումը: Խան-Խոյսկին կարծիք է հայտնում, որ Ղազախում խախտվել է հայտնի տարանջատիչ (դեմարկացիոն) գիծը, և այն խախտվել է հայերի կողմից, որոնք գրավել են Աղբբեջանի տարածքի մի մասը: Հետևաբար, ըստ նրա, հայերը պետք է հետ գնան իրենց տեղը, և դա չպետք է շփոթել Ղարաբաղի հետ: Ըստ Խան-Խոյսկու, Ղարաբաղը եւ Աղբբեջանի տարածք է, և այստեղ գործը առնչվում է Աղբբեջանի կառավարության ներքին իրավակարգի հետ, և որ խոսքը գնում է Ղարաբաղի հայկական բնակչության իրավական վիճակի մասին, այն մասին, թե ինչպիսին է Աղբբեջանի կառավարության վերաբերմունքը իր բնակչության հայտնի մասի նկատմամբ (փայլուն ձևակերպում - ընդգծում մերն է), իսկ Ղազախում խոսքը գնում է սուսկ տարանջատիչ գծի մասին: Ըստ Խան-Խոյսկու Ղարաբաղում խոսվում է ապստամբության մասին, և կարծիք է հայտնվում, որ այնտեղ մեկնող հանձնաժողովը զուցե կարողանա ընդարձակել հայկական բնակչության արտոնությունները, և դրանով իսկ հարցը լուծել: [31] Վերջ, հենց այսպես: Հենց այսպես պետք է մոտենալ դիվանագիտական-քաղաքական հարցին, հենց այսպես պետք է մանևրել և շփոթեցնել դիմա-գինին, ինչը և փայլուն դրսևորում էին Աղբբեջանի պատվիրակները Անդրկովկասյան հանրապետությունների թիֆլիսյան վեհաժողովում:

Իսկ Հայաստանի պատվիրակ Ս. Խաչատրյանը դիվանագիտական առումով կարծի դիրք բռնելու փոխարեն, ավելի ճկուն տարբերակ առաջարկելու, կարծիք է արտահայտում, ըստ որի որպեսզի վեհաժողովի կողմից ընդունվելիք

որոշումն ավելի իրական լինի, անհրաժեշտ է ապահովել բնակչության հայտնի իրավունքները, նրանց նախկին վիճակը, և միանում է Գեգեչկորու վերոհիշյալ առաջարկին:

Գեգեչկորին, այս անգամ գտնում է, որ անմիտ է մի հարցը շաղկապել մյուսին՝ Ղազախինը դարաբաղյանի հետ, որ Ղազախի խնդրում հարկավոր է վերադառնալ հին տարանջատիչ գծին, և վերադարձնել փախստականներին, իսկ դարաբաղյանում՝ անհրաժեշտ է բնակչությանը վերադարձնել իր հին տեղերը, որից հետո դնել բնակչության իրավական դրության մասին հարցը, և դրանով իսկ խաղաղեցնել տարածաշրջանը:

Ադրբեջանական պատվիրակության համոզմամբ վեհաժողովը Ղազախի վերաբերյալ հանձնաժողովի զեկուցման առիթով պետք է ունենա իր տեսակետը և առաջարկում է ներքոհիշյալ բանաձևը. «Լսելով հանձնաժողովի զեկուցումը՝ Ղազախի իրադարձությունների մասին՝ վեհաժողովը որոշում է. Ղազախի շրջանում, ուր տեղի են ունենում հայ-մուսուլմանական բախումներ, պետք է վերականգնվի մինչև բախումները եղած տարածքային իրավիճակը»: [32]

Փոխարենը հայկական պատվիրակությունը՝ ի դեմս Օհանջանյանի, առաջարկում է սեփական բանաձևը. հայկական պատվիրակությունը առաջարկում է ընդունել ընդհանուր բանաձև իրավական ստատուսի վերականգնման մասին՝ միաձայն ընդունված ապրիլի 12-ին, այն հիմք ընդունել ինչպես Ղազախի, այնպես էլ մնացած շրջանների համար՝ հիշատակված վեհաժողովի 1-ին բանաձևում (11 ապրիլի):

Այս բանաձևի հետ անմիջապես անհամաձայնություն է արտահայտում Խան-Խոյսկին, առարկելով երկու հարցերը իրար միացնելու դեմ, պատճառաբանելով, որ Ղազախում խոսք է գնում օտար տարածքի նվաճման, իսկ Ղարաբաղում՝ հենց բուն պետության ներսում ապստամբության մասին, և որ Ադրբեջանի կառավարությունը ամեն միջոց կգործադրի, որպեսզի բնակչությունը օգտվի ազգային-մշակութային ինքնավարության բոլոր ենթակառուցվածքներից: [33]

Այնուհետև Խան-Խոյսկու այն հարցին, թե ցանկանո՞ւմ են արդյոք հայերն ազատագրել Ղազախը, Օհանջանյանը դրականորեն է պատասխանում:

Իսկ վեհաժողովի՝ ապրիլի 18-ի նիստում Օհանջանյանը նշեց, որ վեհաժողովը չցանկացավ կանգ առնել ապրիլի 12-ի բանաձևի վրա, որը սկզբունքային հիմք էր Ղարաբաղի, Օրդուբադի, Նախիջևանի և այլ վիճելի տարածքների հարցերի լուծման համար և առաջարկեց, որ տարանջատիչ գիծը անցնի այն տեղով, որ վեհաժողովի՝ ապրիլի 11-ի որոշումը զինված բախումների դադարեցման մասին տեղ է հասել, և ամեն մի առանձին դեպքում վեհաժողովը պետք է ընդունի

հատուկ որոշում, որի հետ համաձայնություն են արտահայտում Վրաստանի և Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարները:

Ընդմիջումից հետո Մախարադեն հրապարակում է բանաձևը. «Հանձնաժողովը, Ղազախի շրջանում հետագայում արյունալի բախումների ծագման հնարավորության կասեցման նպատակով, անհրաժեշտ է գտնում նշված վայրերում վերականգնել այն փաստական իրավիճակը, որը գոյություն ուներ մինչև բախումները, և բնակչությանը հնարավորություն ընձեռել վերադառնալու իրենց բնակավայրերը»: [34]

Բանաձևն այս տեսքով ընդունվում է՝ մամուլում հրապարակելու նպատակադրումով:

Իսկ վեհաժողովի՝ ապրիլի 19-ի նիստում խոսք է գնում անդրկովկասյան հանրապետությունների գործողությունների կոորդինացման մասին արտաքին քաղաքականությունում: Այս առումով Հայաստանի պատվիրակ Վ. Օհանջանյանը, համաձայնվելով Ադրբեջանի պատվիրակ Կրիչինսկու հետ, այդ հարցի կարևորության շուրջը, հարկ համարեց նշելու, որ ներքին հարցերի լուծման բարդության պատճառով չի կարելի հետաձգել մյուսները, այնուամենայնիվ գտնում է, որ կան երկու որակի ներքին հարցեր, որոնք հետաձգել չի կարելի, ինչպես կարծում է Կրիչինսկին: Ըստ Օհանջանյանի հարվածը Ղարաբաղին՝ հարված է Չանգեզուրին, հարվածը Մուրմալուին՝ հարվածի նախապատրաստություն է Հայաստանին: Ավելին, ըստ Օհանջանյանի այդ հարցերի հետևում կանգնած է Թուրքիան, որ հայտնի հարվածները կրում են ռազմական բնույթ և իրենց տանում են ուղիղ Թուրքիայի սիրտը:

Ըստ նրա, տարածայնություններ կան և Վրաստանի հետ, սակայն այդ ներքին հարցերը կարելի է հետաձգել, որովհետև առանց վերոհիշյալ հարցերի լուծման խոսք անգամ չի կարող լինել գործողությունների կոորդինացիայի մասին արտաքին քաղաքականության բնագավառում: [35]

Հակառակ ադրբեջանա-վրացական բանաձևի, հայկական պատվիրակությունը առաջարկում է իր բանաձևը, որը դառնում է քաշքշուկի առարկա, և կողմերը չեն ցանկանում այն կոնկրետացնել... Ըստ երևույթին նրանց (պարզ է Վրաստանին և Ադրբեջանին) ձեռնտու էր՝ կապել Հայաստանի ձեռքերը, ազատ թողնելով սեփականը: Այնուհանդերձ, Տ. Բեզգալյանը ընթերցում է հայկական կողմի բանաձևը. «Զենարկելով արտաքին քաղաքականության կոորդինացման մասին հարցը՝ կապված ներքին բախումների վերացման հետ, Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի վեհաժողովը գալիս է այն եզրակացության, որ այդ բախումների առիթների և պատճառների վերացման համար անհրաժեշտ է նա-

խապես երեք հանրապետությունների միջև կնքել մի շարք պայմանագրային բնույթի համաձայնություններ՝ հետևյալ հարցերի վերաբերյալ.

- 1) Բոլոր երեք հանրապետությունները փոխադարձաբար պարտավորվում են չձեռնարկել ոչ մի քայլ և ելույթ՝ ուղղված, քաղաքական, տնտեսական և այլն, որոնք կսպառնան հարևան հանրապետությունների անկախությանը և սուվերենությանը կամ կրուլացնեն արտաքին ուժերի նկատմամբ նրանց դիմադրողականությունը ;
- 2) Ադրբեջանի և Վրաստանի հանրապետություններից ոչ մեկը չի կարող այնպիսի սեպարատ համաձայնության մեջ գտնվել արտաքին ուժի հետ, որը կարող է սպառնալ այդ հանրապետություններից յուրաքանչյուրի անկախությանը և գերիշխանությանը: Ընդհանուր քաղաքականության և մասնավոր բնույթի հարցերի վերաբերյալ անհրաժեշտ է համաձայնությունների կայացում.
- ա) Յուրաքանչյուր հանրապետության վիճելի տարածքների ճշգրիտ հաստատագրում;
- բ) Հանրապետությունների միջև ամեն տեսակի ապրանքների և հումքի ազատ տրանզիտի տարանցումի հաստատում;
- գ) Հայաստանի կարիքների համար Ադրբեջանի նավթի անարգել թողարկում;
- դ) Հարևան հանրապետության արտավայրերից օգտվելու հնարավորության ընձեռում՝ մյուսի՝ իր տնտեսական կյանքը դասավորել չկարողամալու կարողության բացակայության դեպքում;
- ե) Հայտնի օտարածին բնակչության ազատ տեղաշարժ համապատասխան հանրապետության տարածքում՝ նրան աջակցություն ցույց տալով հողերի, ունեցվածքի և հանդակների փրկագնի տեսքով և այդ վերաբնակեցման պետական կազմակերպում;
- զ) Համապատասխան հանրապետությունում ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների ապահովում;
- է) Համաձայնություն գործերի հետ քաշման մասին համապատասխան համապետության սահմաններից;

Համապատասխան հանրապետությունների միջև նշված պայմանագրերի կնքումով հնարավոր կդառնա և հատուկ պայմանագրի կնքումը բոլոր երեք հանրապետությունների միջև արտաքին քաղաքականության կողողինացման հարցի վերաբերյալ՝ նրանց գերիշխանության և ամեն տեսակի արտաքին ոտնձգություններից անկախության պաշտպանության իմաստով: [36]

Այս առումով Գեղեչկորին և Խան-Խոյսկին պնդում են իրենց նախկին տեսակետի վրա, այսինքն, սկզբում դեկլարացիայի ենթարկել սկզբունքը՝ հետո նոր մնացյալը: Մամիկոնյանը պնդում է հակառակը, ստեղծվ, որ իրենք առանց նավթի չեն կարող ապրել, անհրաժեշտ է լուծել տարանցման (տրանզիտի) և այլ հարցեր, առանց որոնց աներևակայելի է արտաքին վտանգի դեմ հանրապետությունների կողողինացված գործողությունների հարցը:

Համաձայնությունը չի կայացվում, և հարցը մտնում է փակուղի, ինչը և փաստագրում է վեհաժողովը: [37]

Խորհրդաժողովը զբաղվում է նաև կոնֆեդերացիայի հարցով: Ադրբեջանի պատվիրակությունը ներկայացնում է «Անդրկովկասյան հանրապետությունների խորհրդի» նախագիծը: Առաջարկվում է երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչներից կազմել մնայուն միջազգային մի խորհուրդ, որի պարտականությունը պետք է լինի. «1) հոգալ հանրապետությունների արտաքին ապահովությունը և նրանց անկախության ու չեզոքության պահպանումը, 2) հսկել, որ հանրապետությունների միջև ծագող վիճելի խնդիրների լուծումը միջնորդ դատարանի կողմից՝ գործադրվի, 3) հետևել, որ կիրառվեն դաշնագրերը հանրապետությունների միջև, 4) մշակել միջհանրապետական դաշնագրերի նախագծեր, 5) ձգտել խաղաղությամբ լուծելու հանրապետությունների միջև ծագող վեճերը և եզրակացություններ անել առանձին հանրապետությունների կառավարությունների առաջարկով»: [38] Խորհուրդը պետք է կազմվեր 12 հոգուց. յուրաքանչյուր հանրապետություն պետք է տար 2 ներկայացուցիչ խորհրդարանից, և 2՝ կառավարությունից, մեկ տարվա ժամկետով: Խորհուրդը պետք է ունենար սովորական և արտակարգ նստաշրջաններ: [39]

Այս առումով հայերը կտրուկ անհամաձայնություն չարտահայտեցին, սակայն և չհամերաշխվեցին խնդրի շուրջ, քանի որ նրանց առջև ավելի լուրջ խնդիրներ էին ծառայած, կապված թուրք-հայկական հարաբերությունների հետ:

Իսկ իրադարձությունները իրենց սպասեցնել չտվին:

Դեռ կոնֆեդերացիայի հարցը չփակված, ադրբեջանական պատվիրակությունը առաջադրեց զինվորական համագործակցության առաջարկը Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ: Վրացական կողմը, ելնելով իր վեհապետական իրավունքների դիրքերից, պահանջեց սահմանազման հարց, չմերժելով սակայն ադրբեջանական գործընկերներին: Հայերը սկզբունքորեն դեմ արտահայտվեցին բուլշևիկյան Ռուսաստանի դեմ ճակատ կազմելուն, որից խիստ դժգոհեցին ադրբեջանցիները: Մակայն Տ. Բեզգաղյանը բավականին հաջող հիմնավորեց հայկական կողմի դիրքորոշումը. «Այո, քանի հեղաշրջումը չեն լուծված, խորհրդաժողովը»:

վի որոշումները ոչ մի արժեք չեն ունենա: Եթե ենթադրենք, որ խորհրդաժողովը որոշեր ընդհանուր ուժերով դուրս գալ արտաքին ոտնձգությունների դեմ ի պաշտպանություն մեր հանրապետությունների անկախության, այսինքն՝ հյուսիսի վտանգի դեմ, այն ժամանակ հայկական պատվիրակությունը կառաջարկեր քննել հարավային վտանգի հարցը, որովհետև թուրքերը, որքան հայտնի է, դաշնակից են բուլղարիկների հետ:

Բացի այդ, խորհրդաժողովը պետք է ստույգ տեղեկություններ ունենա այն համաձայնության մասին, որն, իբր թե, գոյություն ունի Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև: Մեզ համար անհրաժեշտ է պարզել նաև Ադրբեջանի կառավարության վերաբերմունքը դեպի մեր պետականությունը»: [40]

Բնականաբար տեղի ունեցավ շահերի բախում, և ոչ մի համաձայնություն էլ չկայացավ: Շուտով տեղի են ունենում իրադարձություններ, «օրակարգից» դուրս դեպքեր, որոնք էլ ի չիք են դարձնում գործադրված ջանքերը, ինչը ամենևին էլ պատահականություն չէր: Երկու կարծիք լինել չի կարող, պատմության դասերը հաշվի չառնել չի կարելի: Այս էլ հենց ներկա հետազոտության իմաստն ու արժեքն է:

Ռևուսմասիբովոյ ժամանակաշրջանում տարածաշրջանում և նրա շուրջ կատարվել են փոփոխություններ, արմատական անցուդարձեր, որոնք իրենց կնիքն են թողել անցած ու ընթացող իրադարձությունների վրա: Այն է.

1. Կովկասի մեջ նախկին դատարկությունը, որ ստեղծվել էր հոկտեմբերյան հեղափոխության հետևանքով, ռուսական իշխանության քայքայումով, միայն ձևականորեն լցված էր տեղական նորածին “անկախ” հանրապետություններով, իրականում այն հաջորդվել էր գերմանա-թուրքական և բրիտանական ազդեցությամբ: Այդ հանրապետությունները, սակայն, նույնպես ի վիճակի չեղան լցնելու Մեծ Բրիտանիայի հետաջամից հետո առաջացած դատարկ տարածությունը:

Շահերի տարբերությունները և հիվանդագին ազգայնականությունը անկարելի դարձրին նույնիսկ տարրական համաձայնությունը նրանց միջև և նպաստեցին նրանց տկարացմանը, ինչը և պարզորոշ երևաց 1920 թ. անդրկովկասյան վեհաժողովի աշխատանքից:

Մեծ Բրիտանիայի մեկնումից հետո, հետևաբար, Խորհրդային Ռուսաստանը և վերակենդանացող Թուրքիան էին այն երկու պետությունները, որոնք Կովկասյան այդ դատարկությունը պետք է լցնեին: Բայց, իրերի բերումով, Հայաստանը չկարողացավ համաձայնության գալ այդ պետություններից որևիցե մեկի հետ: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև Սևրի դաշնագրի ուրվականը կար, իսկ Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կախվել էր Հայաստանի

հանրապետության խաբուսիկ հույսը՝ մեծ դաշնակիցների օժանդակության հետ կապված: Այդ հույսերը տարան Հայաստանի առաջին հանրապետության (1918թ. մայիս - 1920թ. դեկտեմբեր) ճակատագրական մեկտաացմանը և անկմանը: Երբեք էական օգնություն դաշնակիցների կողմից չեղավ, միայն եղան սնամեջ հայտարարություններ ու խրախուսանքներ: Իսկ հարևանների հետ այնպես էլ տարբեր պատճառներով հնարավոր չեղավ լեզու գտնել, ինչը պարզորոշ է ներքոհիշյալ հետազոտության նյութերից:

2. Հայերը հաշվի չառան, որ Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ-ն և մյուս մեծ երկրները միայն խոստումներ էին տալիս, որ նրանց պետական զանձարաններից մի ցեներ անգամ չծախսվեց Հայաստանի վրա; այն դե-յուրե այդպես էլ չճանաչվեց, և որ Կովկասում տեղի են ունեցել էական, անդառնալի փոփոխությունները:

Սակայն Դենիկինի բանակի բուլղարից պարտություն կրելուց հետո էր միայն 1920 թ. հունվարին, որ Դաշնակիցները Անդրկովկասյան հանրապետություններին իբրև անկախ պետություններ ճանաչեցին, նպատակադրելով Կովկասը և Պարսկաստանը հետ պահել բուլղարից ազդեցությունից: Այդ ճանաչումը թելադրված չէր ազգային ինքնորոշման սկզբունքից, ինչպես դա կարծում էին որոշ միամիտ և թերհաս քաղաքագետներ: Այն պարզապես հիմնված էր այն պատճառաբանության վրա, թե քանի որ “Մայիտակ” ռուսական բանակները քայքայվել էին, և քանի որ ոչ Մեծ Բրիտանիայի, ոչ Ֆրանսիայի, ոչ էլ Իտալիայի կառավարությունները չէին կարողանում և չէին էլ ցանկանում որևիցե գործ “տրամադրել” Կովկասի համար, պետք էր որ գեներալ, զինամթերքի և ուտեստեղենի օգնություն տրվեր այդ հանրապետություններին, որպեսզի ընդդիմանային բուլղարիկներին: Պետք էր, որ նրանք “դիմադրեին” բուլղարիկներին, պաշտպանեին Կովկասը և մասնավորապես “պահակագործեին” Բաքվին: Ուրեմն, Մեծ Բրիտանիայի և դաշնակիցների կողմից Հայաստանի ճանաչումը իբրև դե-ֆակտո հանրապետություն՝ նպատակային էր, իսկ տրվելիք օգնությունը՝ պայմանական:

3. Եվ վերջապես հետևյալը պետք է ընդգծված ասել. արդեն 1920թ. զարմանը իրավիճակը անդրկովկասյան տարածաշրջանում կտրուկ փոխվում է, և իրադարձությունները սկսում են սրընթաց զարգանալ Արցախում, Չանգեզուրում և դրանց շուրջ:

ա) Արցախում փաստական իշխանությունը, սկսած 1918թ. կեսերից գտնվում էր տեղի Հայոց Ազգային Խորհրդի ձեռքում: Վերջինս 1918թ. մայիսից մինչև 1920 թ. մայիսը ընկած ժամանակահատվածում իր իրավիքած տասը համագումարներում և դրանից հետո էլ՝ մինչև ՌԽ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան Երկրային կոմիտեի բյուրոյի (Կովբյուրոյի) 1921 թ. հուլիսի 5-ի տխրահռչակ որոշումը,

չի ընդունել և չի ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը: Մակայն, արդեն ասել ենք, որ եղել են նաև վտանգավոր շրջադարձեր, քաղաքական սայթաքումներ. այսպես, 1919թ. օգոստոսի 12-ին կայացած Ղարաբաղի 7-րդ համագումարը, ընդունելով ստեղծված դրությունը և համոզվելով, որ դրսից ոչ մի օգնություն չի կարող ստանալ, անգլիացիներն էլ պաշտպանում են ադրբեջանցիներին, իր հերթին Հայաստանի կառավարությունն էլ ի վիճակի չէ լուրջ օգնություն հասցնելու, որ կշռելով սեփական հնարավորությունները, որոշեց օգոստոսի 15-ին ընդունել Բաքվի հետ համաձայնությունը, և այսպես ստորագրվում է 1919 թ. օգոստոսի 22-ի հայտնի համաձայնագիրը, “հուսալով”, որ Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագիրը իբր թե լուծվելու է մեծ տերությունների եվրոպական Հաշտության վեհաժողովում: Բնականաբար Ադրբեջանի քաղաքական գործիչ Մուլքանովը դա համարեց նոր “դարաշրջան” Ղարաբաղի կյանքում: Եվ ինչպես միանգամայն իրավացիորեն գրում է Հայաստանի առաջին հանրապետության վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանը. «Նոր դարագլուխ, դժբախտաբար, չբացվեց, բայց Սուլթանովը իրավունք ուներ հայարտանայու, որովհետև, թեև ժամանակավոր կերպով, Ղարաբաղը դառնում էր Ադրբեջանի մաս: “Ժամանակավորը” “մշտական” դարձնելը ասպագայի հարց էր, և ազրբեջանցի գործիչները չէին հրաժարվում այդ մտքից»: [41] Ադրբեջանն էլ ամեն տեսակի որոգայթ լարում էր՝ կոտրելու համար ղարաբաղցիների դիմադրական ոգին, օգտագործելով նաև ուժ, որին հայերն, անշուշտ, պատասխանում էին ինչպես կարող էին:

Արցախցիների ազատագրական պայքարին թուրք-ադրբեջանական միացյալ զինյալ ուժերը պատասխանում են հայերի զանգվածային կոտորածներով: Օրինակ՝ 1920 թ. մայսի 23-ին մոսավաթական կառավարությունը կազմակերպում է Շուշիի հայության կոտորածը, որի հետևանքով զոհվում են հազարավոր հայեր: Շուշիի հայկական քաղամասը թալանվում է և հրկիզվում:

բ) Ահա այս իրավիճակում էլ, Դենիկինի վերջնական պարտությամբ Ռուսաստանը մի նոր ազդակ դարձավ Հայաստանում և Անդրկովկասում: Կոստանի րանակը, իր դեմ բարձրացրած պատենշը քանդելով, մտավ Հյուսիսային Կովկաս, իջավ Անդրկովկաս և Բաքու: Եվ դա այն ժամանակ, երբ անկախ Ադրբեջանի կառավարությունը իր զինվորական ուժի մեծ մասը կենտրոնացրել էր Ղարաբաղում հայերի ապստամբությունը ջախջախելու, և Ղարաբաղը, ինչպես նաև Զանգեզուրն ու մնացյալ հայկական տարածքները վերջնականորեն Ադրբեջանին միացնելու համար:

գ) Ռուսաստանի մուտքը Անդրկովկաս հարկադրեց նաև Հայաստանի իշխանություններին որոշակի ուղղումներ մտցնել իրենց կառավարության դիվանագիտական ձեռագրում, և բանակցություններ սկսել Մոսկվայի հետ՝ կարգավորելու փոխհարաբերությունները միմյանց հետ և ստորագրել բարեկամության դաշնագիր:

դ) Դեպքերը սակայն այս յստից յստից ծամանակաշրջանում զարգանում էին գլխապտույտ արագությամբ: Բոլշևիկացի Ադրբեջանի Հեղկոմը մի վերջնագիր է հղում Երևանի կառավարությանը, որով պատերազմ էր հայտարարում Հայաստանի դեմ, եթե հայկական զորքերը անմիջապես, մինչև ապրիլի 30-ը, չդադարեցնեն Ադրբեջանի “Անվիճելի հողամասերը”: Հեղկոմը նույնիսկ կարիք չէր զգացել այդ հողամասերի անունը հիշատակելու, և անմիջապես ռազմաքաղաքական պատրաստություններ էր տեսել:

ե) Ահա այս արմատական անցողիկներն էին այն գլխավոր պատճառները, որոնք հանգեցրին Անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920թ. զարմանալի վերոհիշյալ խորհրդաժողովի աշխատանքների ձախողմանը, նրանում բննարկվող հարցերի մշուշապատությանը և անորոշությանը, և բնականաբար, բնորոշված որոշումների պայմանականությանը, և առհասարակ՝ վեհաժողովի արամբարանական ձախողմանը, արդյունքների գրոյականությանը:

Ահա այս իրավիճակն էլ հենց հանգեցրեց Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ճակատագրական մեկուսացմանը, և բրիտանական զորքերի հեռացումից հետո էլ Ադրբեջանի և Ղարաբաղի բշխմանը բորբոքմանը՝ Ղարաբաղի և Զանգեզուր-Նախիջևանի հարցում:

Գ ր ա կ ա ն ո թ յ ո ն Գ

1. Վրացյան Սիմոն, Հայաստանի Հանրապետություն: Եր.:Հայաստան, 1993, էջ 394-395:
2. Վրացյան Սիմոն, նշված աշխատությունը, էջ 396:
3. Վրացյան Սիմոն, նշված աշխատությունը, էջ 397:
4. «Ժողովուրդ», 25 ապրիլի, 1920 թ., № 66:
5. ՀՀ Պետական Կենտրոնական Պատմական Արխիվ, ֆ. 200, ց.1, գ.548, ք.158-160:
6. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 164:
7. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548 ք. 165: Տես նաև՝ «Ժողովուրդ», 28 ապրիլի, 1920 թ., № 68:
8. «Ժողովուրդ», 28 ապրիլի, 1920 թ., № 68:
9. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 166:
10. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 166:
11. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 167-170:
12. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 167-168:
13. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 167-169:
14. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 167-170:
15. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 168-170:
16. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 169-170:
17. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 170-171:
18. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 171:
19. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 171:
20. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 172:
21. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 173:
22. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 173:
23. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 175-176:
24. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 178-179:
25. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 180:
26. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 180:
27. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 548, ք. 180:
28. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, ք. 4:
29. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, ք. 4:
30. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, ք. 4:
31. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, ք. 5-6:

32. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, ք. 7-9:
33. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, ք. 8-9:
34. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, ք. 13:
35. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, ք. 13:
36. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, ք. 13-14:
37. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 576, ք. 16-17:
38. Վրացյան Սիմոն, նշված աշխատությունը, էջ 399:
39. Վրացյան Սիմոն, նշված աշխատությունը, էջ 399:
40. Վրացյան Սիմոն, նշված աշխատությունը, էջ 400:
41. Վրացյան Սիմոն, նշված աշխատությունը, էջ 341-342:

Վանիկ Հրանտի Վիրաբյան

Հայաստանը անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920 թվականի ապրիլյան վեհաժողովում և ազգամիջյան փոխհարաբերությունները: (Հայոց քաղաքական պատմության մի հարցի շուրջ):

Դասախոսության տեքստ

Խմբագիր՝ **Ն. Ա. Խաչատրյան**

Ստորագրված է տպագրության՝ 10.09.98 թ.: Ֆորմատ 60x84 1/16
Տպագրությունը՝ փոքր օֆսեթ: Տպագր.՝ 1,8մամ.: Հրատ.՝ 1,1 մամ.:
Տպարանակ՝ 150 օրինակ: Պատվեր՝ 622:

Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարան:

Հայաստանի պետական ճարտարագիտական Համալսարանի օպերատիվ պոլիգրաֆիայի բաժանմունք:

Համալսարանի և պոլիգրաֆ բաժանմունքի հասցեն. 375009, Երևան 9, Տերյան փող. 105: